

Uudiseid hommikumaalt

**Üllar Peterson, Helen Geršman.
Jalutuskäik maailma äärealadele.
Eesti ja selle naabrid al-Idrīsī „Rogeri raamatus“.
Tallinn: Postimees, 2024, 358 lk.**

IVAR LEIMUS

Viimaks ometi! Nüüd on ka eesti keeles olemas usaldusväärne tõlge Abū Muhammad ‘Abdallah Muhammad ibn Muhammad ibn ‘Abdallah ibn Idrīs Amīr al-Muminīn al-‘Alī bi-‘amri llāhi (edaspidi lugeja säästmiseks: Idrisi) kuulsast maateaduslikust teosest, mis araabia keeles kannab lühendatult nime „Nuzha“, mida aga euroopalikult kutsutakse „Rogeri raamatuks“. Õieti on tõlgitud üks selle osa, mis muu hulgas pajatab maast nimega Astlanda. Astlanda paikneb Idrisi raamatus ja seda saatval kaardil tema maailma kaugeimal põhjapiiril, araablaste toleaege jaotuse järgi seitsmendas kliimas. Ja on hämmastav, et Astlandale pühendatud mahtu (4 lehekülge) ületavad siin piirkonnas pisut vaid Briti saared (5 lehekülge), samal ajal kui kogu Skandinaaviat on käsitletud Astlandaga võrdselt, rääkimata muudest põhjaaladest, millest igaüks on pärvinud vaid pool kuni poolteist lehekülge.

Miks on „Rogeri raamat“ meile nii oluline? Aga sellepärast, et vähemalt viimased 150 aastat on uurijad samastanud Astlanda Estlandi, st Eestiga. Mis siis, Eestist on kirjutanud ju teisedki, võib naiivne lugeja küsida. Selle arvamusega tohiks tõesti nõustuda, kui „Nuzha“ poleks valminud juba aastaks 1154. See on aeg, mis jätab meid kirjalike allikate poolest peaaegu täielikku pimedusse, kui üksikud lühidad nopped Skandinaavia saagades, ruunikividel ja Vene leetopissides välja arvata. Ja need mainivad peaaegu eranditult sõja- ning röövretki, pakkumata mingeidki pikemaid kirjeldusi. Seevastu Idrisi märgib Astlandast mitut asulat ja jõge, kirjeldab neid ja nende vahemaid ning kannab need ka oma kaardile.

Kas ja kuivõrd tema teadetest meil kasu on, sellest annavad raamatu autorid, eesti arabistid, põhjaliku ülevaate. Mõlemad on täiendanud oma haridust Lähis-Ida ja Euroopa ülikoolides, mõlemad on ametis Tallinna Ülikoolis, mõlemalt pärineb arvukalt uurimusi ja publikatsioone. Üllar Peterson on eeskätt ajaloolane, Helen Geršman aga filoloog. Selline teineteist täiendav kooslus on siin tutvustatava raamatu näol toonud tuumaka tulemuse.

Juttu ei tule mitte üksnes seitsmenda kliima neljandast osast, kus asub Idrisi Astlanda, ega ka mitte üksnes „Rogeri raamatust“ laiemalt, vaid kogu seda hõlmanud aja- ja kultuuriloolisest taustast. Käsitus liigub loogiliselt üldisemalt üksikule.

Ivar Leimus, PhD, teadur-kuraator, Eesti Ajaloomuuseum, Pirita tee 56, 12011 Tallinn,
ivar.leimus@ajaloomuuseum.ee

Kõigepealt tutvustatakse araabiakeelse maateaduse sündi ja allikaid, antakse ülevaade selle koolkondadest ja žanridest ning tähtsamatest teostest. Edasi siirduvad autorid Idrisi enese ja tema teenistuskäigu juurde normannide Sitsiilias Roger II õukonnas. Alles seejärel tehakse järgmine samm ning asutakse Idrisi *magnum opus*'e juurde, mida vaadeldakse igakülselt, niihästi teose ülesehituse, säilinud käsikirjade, kaartide, andmete iseloomu jne aspektist.

Kui lugeja nüüd arvab, et kätte on jõudnud Astlanda järjekord, siis ta eksib järjekordselt. Nagu öeldud, asetavad autorid oma Idrisi-käsitluse laiemale taustale. Antud juhul on selleks taustaks Euroopa kirjeldus laiemalt ja seejärel Astlanda lähem ümborus kitsamalt – Poola, Saksamaa, Skandinaavia ja ar-Rūs. Viimane kui meie põlis- ja pärusnaaber on pälvinud mõistagi erilise tähelepanu. Pikalt arutletakse russide ja slaavlaste (ehk araabiapäraselt *rūs* ja *saqaliba*) olemuse ja tähenduse üle, ning seda mitte üksnes Idrisi, vaid ka talle eelnenud araabia autorite kirjeldusi osundades.

Ja veel enne, kui autorid asuvad Astlanda ja selle lähiümbruse vaatlemisele, teevad nad elegantse filoloogilise passaaži ning analüüsivad teose keelt, kirja ja kompositsiooni. Eriti just selgitus, kuidas on struktureeritud üles ehitatud klassikaline araabiakeelne proosatekst, avab „Rogeri raamatu“ uurimiseks täiesti uudse vaatenurga. Iseasi, kas kogu näiteks toodud käsitööd oli vaja tuua laiema lugejaskonna ette, sest nende lehekülgede austajaid on tõenäoliselt rohkem kui mõistjaid.

Aga siis, juba leheküljel 233 algab raamatu kuues peatükk, mis kannab pealkirja „Eesti ja selle lähinaabrus 7. kliima 4. osas“. Põhjalikult analüüsitakse mitte ainult Astlanda, vaid ka teiste sama kliimaosa maade – al-Mağūsi ja Fymārki toponüüme, samuti tekstiloogikast tulenevaid põhjusi, miks Fymārki on paigutatud tegelikult Rootsis asuvad ja eelnevalt juba käsitletud linnad Kalmar ja Sigtuna.

Kuid autorite peamine tähelepanu on mõistagi pööratud Eestiga seostatavatele kohanimedele. Vajaliku sügavusega tagasisivaate toel ja toponüümide paiknemist kaardil analüüsides jõuavad nad järeldusele, et Idrisi võis olla esimene kirjamees, kes kõneleb tõepoolest Eestist, mitte mingist muust, germaanlaste jaoks ida pool asunud maast. Nii nagu tegid seda Tacitus, Jordanes või koguni Bremeni Adam. See on huvitav mõte, ehkki tõestamatu. Võttes aga arvesse araablase informandi võimalikku germaani päritolu (sellest allpool pisut lähemalt) ja ajalist lähedust Eestit põhjalikult tundnud ja käsitlenud kroonik Henrikule, tundub väide küllaltki usutav.

Peatüki fookus koondub mõistagi *Qlwry*/Koluvanile/ Kolōvanile/ Kaleva linnale. Põhjalikult käsitletakse probleemi uurimislugu ja erinevaid vaatenurki Idrisi kasutatud nimevormi identifitseerimisele. Osundame siinkohal vaid pika arutelu halastamatut kokkuvõtet: „Ühe tähe meelevaldse muutmise tagajärjel sünnib müüt ...“ (lk 259).

Samas ei tahaks nõustuda autorite hüpoteesiga, nagu sobiks selleks paigaks paremini Tartu. Kõigepealt pole usutav väide, et me ei tea, kuidas nimetasid Tartut Idrisi ajal kohalikud. Toponüümid ei muutu üleöö, vaid püsivad reeglina sajandeid. Ja seda eriti suulise pärimusega ühiskondades, nagu Eesti tol ajal kindlasti oli. Muidu poleks lapselapsed enam teadnud, kus nende vaarvanemad elasid. Ning napilt üle poole sajandi hiljem kutsuti paika igatahes Tarbata (ja teised sellesarnased nimekujud),

nagu ka autorid ise möönavad. Pole põhjust arvata, et lühikese aja jooksul millalgi 12. sajandi teisel poolel oleks Tartu uue nime saanud.

Teiseks eeldab see teooria Eesti teise toponüümi *Anhw* paigutamist Eesti põhjarrannikule. Vaikselt sisendatakse lugejasse mõtet *Anhw* samastamisest Tallinnaga. Kuid Idrisi ajal Tallinnast „ilusat, toredat ja õitsvat linna“ otsida pole eriti viljakas tegevus. See, et viimaste aastate jooksul on Tõnismäe kandist päevavalgele tulnud jälgi 11.–12. sajandi asustusest ja koguni kaubanduslikust tegevusest, ei tee Tallinnast tollast olulist keskust. Mõõtnatult, lausa suurusjärgu võrra rikkalikum hõbeaarete poolest oli muinasajal Virumaa, eriti selle idapoolne osa. Kui Idrisi informaatore mingit kanti Eestist tundis, siis just seda. Vähemalt võime kindlad olla, et kusagil Ida-Virus asus märkimisväärne kaubitsemiskeskus (töenäoliselt koguni mitu), kust omanikku vahetanud välismaine hõbe voolas laiali mööda virulaste ja sealt edasi nende naabrite külasid.

„Aga Pärnu jõgi!“ hüüab õpetatum lugeja. Tõepoolest, mida muud võiks Astlandas asunud *Burnū* jõgi tähendada kui mitte seda Eesti üht pikimat jõge, mis osa ajaloolaste arvates võis millalgi voolata lausa Peipsisse välja. Ainult et ... Pärnu jõe nimi ei olnud keskajal see mis praegu. Selle veetee varaseim nimi on talletatud kujul Emaioiga juba 1224. aastal, Henriku ladina keeles kõlas see *Mater Aquarum* – Vete Ema. Pärnu jõeks kutsuti tol ajal hoopis üht selle haru, Sauga jõge. Alles hiljem nihkus linna nimi tähistama ka seal merre suubuvat jõge.

Niisiis võiks enam või vähem teravmeelsed ideed Astlanda toponüümide tuvastamiseks jätta järgmistele mõttemängude meistritele. Mõneti vastuoluliselt omaenda hüpoteesidega sõnastavad ka siin käsitletava raamatu autorid sellesama arusaama järgmiselt: „Eeltoodu põhjal võib tõdeda, et tegelikult ei tea me „Nuzhas“ leiduvate meie piirkonna kohanime kohta mitte midagi“ (lk 294).

Tegelikult võib sedasama väita paljude teistegi tollase tsiviliseeritud maailma äärel või lausa ääre taga paiknenud maade kohta. Ainult harva tundub Idrisi toponüümi samastamine mõne ajaloos või praegugi tuntud keskusega (Sigtuna, Kalmar, võib-olla ka Lund) veenev. Seevastu näha Maagide maa (al-Mağūs) asukates viikingeid, nagu autorid järeldavad andaluusia keelepruugi võimalustest, on ehk liiga julge isegi hüpoteesiks. Elased ju needsamad viikingid Skandinaavia maades ja ehk ka russide asualal, mis hõlmavad sellesama kliima hoopis teisi, läänepoolsemaid osi, kaugel maagidest Idrisi kaardi ääresopis. Käsitus pole ka siin järjekindel, sest teisel sedastatakse, et muude araabia autorite luiskelugudele pole Idrisi selles küsimuses lisanud omalt poolt midagi.

Siin tutvustatava raamatu lõpetavad Astlandat hõlmava kliima kirjelduse kolm detailides erinevat, kuid sisult lähedast tõlget. Nii võib iga araabia keelt võõristav lugeja leida enesele meelepärased nüansid teksti käsitlemiseks. Esmapilgul tundub niisugune tõlgete rohkus arutu pillamisena. Kuid teisalt – saatan peitub ju pisiasjades. Ja mine tea, ehk avab mõni esmapilgul tähtsusetu sõna või mõiste kellegi jaoks Idrisi mõistmisel värske tahu.

Kui nüüd jätkata sellega, mis tundub olevat raamatus ülearu, siis võiks ehk siin kohal välja tuua *rusi-saqaliba* (varjaagide-slaavlaste) ainese, mis Idrisi käsituse ja käsitlemisega otseselt ei haaku. Teema on sedavõrd lai ja sügav, et mõnest leheküljest selle ammendamiseks kindlasti ei piisa, historiograafiast kõnelemata. Kui juba, siis tulnuks kindlasti märkida teisigi araabia autoreid, näiteks al-Gardizit ja al-Garnatit, samuti neid uurinud Vene autoreid (orientalist, akadeemik Vassili Bartold, arheoloog ja ajaloolane Aleksandr Mongait – kui nimetada vaid mõnda).¹ Aga teisalt – sissejuhatuseks teemakaugele võhikule on see kindlasti vajalik.

Küsi siis teistpidi: kas midagi on sedavõrd põhjalikus raamatus ka puudu? Midagi, mille mainimisega saaks ka retsensent oma õpetatust näidata? Ehk oleks soovinud näha pisut põhjalikumat süvenemist Idrisi teabeallikatesse. Seda eeskätt Astlanda käsitluse juures, aga ka võrdlevalt teiste lähedaste maadega. Praegu nenditakse, et Astlanda nimi ise on germaanipärane, teisel mainitakse võimalikku Skandinaavia informanti. Selle viimasega ei tahaks siiski päriselt nõustuda, sest sel juhul olnuks Idrisi teoses ja kaardil Skandinaavia toponüüme kindlasti rohkem ja ka kirjeldused linnadest nagu Kalmar või Sigtuna põhjalikumad. Kõnelemata sellest, et need oma aja kohta suured ja tähtsad keskused pidanuks pälvima Anhwst ja Qlwryst hoopis kõrgelennulisemaid epiteete.

Niisiis võiksime küsida: kust kandist seilasid Eesti rannikule germaani keelemurret kõnelenud võõrad? Siin tulevad meile appi esivanemate peidetud varandused, muistsed rahapajad, mida nüüd mullapõuest päevavalgele tuuakse. Eriti arvukalt on meil aardeleide 11. sajandi lõpust ja 12. sajandi algupoolest. Samal ajal meie naabrite juures need peaaegu lakkavad. Koguni Läänemere hõbedapangast Ojamaalt on tollaseid aardeid oluliselt vähem leitud kui Eestist. Nii polegi imestada, et Astlanda kirjeldus hõlmab Idrisi teoses arusaamatult palju ruumi. Äripartnerid läänest seilasid nüüd esmajoones siia, mitte enam Rootsi. Astlandast oli saanud Läänemere idakalda tähtsaim sihtkoht.

Kust siis meile tuldi? Eesti aarded koosnevad valdavalt Saksa, eriti Saksimaa denaaridest. Kuid selle kõrval saabus meile pretsedenditult palju ka Normanni soost Inglise kuningate – 12. sajandi alguspoolel Henry I ja eriti Stepheni penne. On loogiline, et just mõnest sealtkandi kaupmehes võiksime eeldada ka Idrisi teabeallikat. Paraku teab iga teadlane, et „loogiline“ ei pea tähendama „päriselt“. Liiga vähe teame tollest ajast, liiga palju juhuslikku on ajaloos, et tuhande aasta tagant tõtt hoomata. Jäägu siingi pakutu vaid üheks tõestamatuks oletuseks.

Kokkuvõtteks. Viimaks ometi oleme saanud emakeelse, ülipõhjaliku ja võimaluste piires suisa ammendava Idrisi ja tema tähtteose käsitluse. Ja nagu selle autorid mitmel puhul oma raamatus lootusrikkalt vihjavad, oleme ühtlasi saanud kindla ja usaldusväärse lähtealuse teema edasiseks uurimiseks mõnest muust, täna veel ehk ootamatustki vaatevinklist.

¹ Vt nt V. V. Bartol'd. Otčet o poezdke v Srednjuju Aziju s naučnoj cel'ju 1893–1894 gg. – S.-Peterburg, 1897; Abu Xamid al-Garnati i ego putešestvie v russkie zemli v 1150–1153 gg. Tlk O. G. Bol'sakov, komm. A. L. Mongait. Nauka, 1971.